

Het Victimologisch Panopticon

ANTONY PEMBERTON^a

Panopticon, 42 (6), 483-487

© 2021 Maklu | ISSN 0771-1409 | November 2021

- ^a Professor, Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), KULeuven; Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR), Amsterdam (corresp.: antony.pemberton@kuleuven.be)

1. INLEIDING

Laat ik maar open kaart spelen. Ik had dit eerste redactioneel in *Panopticon* gedacht als een beperkte etnografie van de kleine verschillen: van mijn ervaringen sinds september 2019 als halve Hollander in dienst van KU Leuven. Deels gooide Covid nadrukkelijk roet in het eten van dat voornemen. Elke observatie zou gekaderd moeten worden met de clauseule “via Zoom”. Voor een ander deel zouden ze ook niet bijster boeiend zijn geweest. Van sommige zaken verwacht je dat ze verschillen maar dat doen ze dan niet, en bij andere zaken is het precies andersom. Het soort observaties dat je bij *smalltalk* vast goed zal kunnen inzetten, zo kan ik me van pre-corona herinneren, maar tegelijk wel het karakter van een verbale eendagsvlieg hebben.

Maar het was vooral het lezen van een aantal boeken van de Koreaans-Duitse filosoof Byung-Chul HAN dat me op een andere invalshoek bracht. De laatste jaren zijn de meeste van zijn werken in het Engels vertaald en daarmee voor een breder publiek toegankelijk. Ze lezen vaak als een kruising tussen de continentale traditie in de filosofie en een aflevering van sci-fi serie *Black Mirror*, en combineren dan de kracht van beiden. Diepgaand en urgent, maar tegelijk toegankelijk en glashelder. In *The Transparency Society* (2015) en *Psychopolitics* (2017) gaat HAN onder meer in op het nieuwe Panopticon. Dat biedt een uitgelezen mogelijkheid om te reflecteren op het fenomeen dat de titel van ons tijdschrift heeft verschaft. Het gaat bij HAN over een digitale vorm, die ook ver buiten het bouwwerk van een penitentiaire inrichting voelbaar is. In 2021 staat niet alleen de gevangene bloot aan de continue monitoring die Jeremy Bentham voorzag. Door de huidige mogelijkheden van ICT geldt dat voor iedereen.

De parallel van het internet en vooral de sociale media met het Panopticon is zeker niet uniek voor HAN. Shoshana ZUBOFF is met haar bestseller over *Surveillance Capitalism* en de daaropvolgende Netflix documentaire *The Social Dilemma* hiermee beroemd geworden. Ze stelt de gedachte centraal dat Facebook, Google, Instagram en Whatsapp ons niet alleen nauwlettend en doorlopend in de gaten houden, maar dat zij in het exploiteren van ons gedrag en gevoel een nieuw verdienmodel hebben gecreëerd. De brute *onliner* waarmee ze het bekende “*If the service is free, then you are the product*” aanscherpt, vat haar dystopische beeld goed samen: “*You are not the product, but you are the abandoned carcass*”. Het is niet langer je arbeid die door de capitalist wordt geëxploiteerd, wat je vervreemdt van je

arbeid. Nee, jij bent het zelf. En daardoor vervreemd je ook van jezelf. Het is een rake analyse. Een deel van de populariteit van ZUBOFF's werk is echter niet zo zeer aan de kracht van haar onderzoek te danken, maar meer aan de wijze waarop ze de slechteriken – de tech-reuzen – meelevert.

Het is moeilijk om het met ZUBOFF oneens te zijn op dit punt. Maar een dergelijk, aan Marx schatplichtig, moraliteitsspel vertelt niet het hele verhaal. HAN vestigt de aandacht op de subtielere – maar mogelijks meer vergaande – vormen waarin het nieuwe Panopticon ons knecht. Hij gaat daarvoor onder meer te rade bij Heidegger en Hannah Arendt. Dat heeft onder meer tot gevolg dat hij de zere vinger niet legt op een nieuwe klasse van superschurken, maar op het samenvallen, dan wel in een hoog tempo opvolgen, van slachtofferschap en ouderschap. Een bepaalde interpretatie van victimologische ervaringen speelt daarin een belangrijke rol.

2. HET DIGITALE PANOPTICON

Het nieuwe Panopticon kijkt op verschillende manieren af van de oorspronkelijke beschrijving van Bentham. Bij hem was het Panopticon een gebouw, een bepaalde invulling van een gevangenis. Ik noemde boven al dat het nieuwe Panopticon ons allen betreft, en niet beperkt is tot een bepaalde ruimte. De verhouding tussen degenen die in het Panopticon in de gaten worden gehouden is ook beduidend anders. HAN (2017: 14) schrijft: *“Jeremy Bentham’s Panopticon isolated inmates from each other for disciplinary purposes and prevented them from interacting. In contrast, the occupants of today’s digital Panopticon actively communicate with each other and willingly expose themselves.”* Dat laatste is ook cruciaal. In het digitale Panopticon worden we niet gedwongen in de gaten gehouden. In plaats daarvan streven we zelf vrijwillig een diepgaande transparantie na.

Die transparantie betreft het continu visueel in beeld brengen en in *real time* communiceren over wat we aan het doen zijn, met wie en waar, volgens HAN op het pornografische af. Maar die transparantie heeft ook betrekking op onszelf. Het vertaalt zich in een voortdurende drang naar het blootleggen van ons zelf, in wat HAN een “ideologie van intimiteit” noemt. *“According to the ideology of intimacy, social relations prove more real, genuine, authentic the more closely they approach the inner psychic needs of individuals.”* (HAN, 2015: 34-35) Zoals hij in *Psychopolitics* nadrukkelijker uitwerkt gaat het in deze behoeften om de direct benaderbare delen van het gevoelsleven, de emoties, gepaard met de veronderstelling dat deze ook voor onszelf transparant zijn. In toenemende mate beschrijven we onszelf en elkaar in emotionele termen, terwijl onze politieke instituties steeds meer als een uitgegroeide versie van onze authentieke-emotionele zelden dienen te opereren. Het huidige Panopticon is daarmee niet alleen alomtegenwoordig, maar grijpt ook dieper in.

Dat doet het ook op een andere dimensie: die van de tijd. HAN wijst erop dat het Digitale Panopticon in staat is met behulp van Big Data alles te registreren. *“We are caught, so to speak, in the total memory of the Digital. Bentham’s Panopticon still lacked an efficient recording system; it had only a ‘punishment log’ for penalties enacted and the reasons they occurred. desired... In contrast to Big Brother, who could be quite forgetful, Big Data never forgets anything at all.”* (HAN, 2017: 51). Maar dit betekent ook dat het verleden van karakter aan het veranderen is. Het kan steeds weer opnieuw opduiken en daarmee weer heden worden. Iets soortgelijks is volgens HAN met de toekomst gaande: *“For human beings to be able to act freely, the future must be open. However, Big Data is making it possible to predict human behaviour. This means that the future is becoming calculable and controllable.”* (HAN, 2017: 52).

Voor HAN wordt in het Digitale Panopticon verleden en toekomst steeds meer eender met het heden, en juist door deze verplattung van de tijd, lijkt zij steeds sneller te gaan. Een goed voorbeeld is het nieuws, dat tot een steeds snellere opeenvolging van schandalen en schandaaltjes lijkt te zijn geworden (zie DAVIES, 2008). Het idee van een 24-uurs nieuwscyclus is in dit opzicht veelzeggend. Het is een carrousel die steeds sneller ronddraait, waardoor je vaak niet opmerkt dat je steeds weer op hetzelfde punt uitkomt. “...an Inferno of the Same” noemt HAN (2017: 64) het. Of zoals hij elders vaststelt: het levert een continue stroom van informatie op, die bij ontbreken van de tijd niet meer in de context van een groter verhaal wordt geplaatst, en daarmee geen of nauwelijks kennis genereert. Er dreigt een *New Dark Age*, zoals de onheilspellende titel van een recent boek van James BRIDLE (2018) luidt.

3. VICTIMOLOGISCHE MISVERSTANDEN

Op dit punt doen de gedachten van HAN denken aan een oudere, maar nog steeds scherpe analyse van Jack KATZ (1987), over “*What makes crime news*”. KATZ stelde vast dat het grote volume aan criminaliteitsnieuws niet zo veel te maken heeft met een honger naar kennis over criminaliteit, maar vooral bijdraagt aan een dagelijkse *moral workout*. Je oefent je basale moraliteit door je op te winden over een verhaal over één of andere slechterik en in te trainen dat op diens transgressies een vereffende reactie passend en noodzakelijk is. KATZ stelt zich daarbij de vraag of misdaadnieuws eigenlijk wel *nieuws* is: het zijn steeds dezelfde verhalen, die gemeen hebben dat ze vooral bevestigen wat mensen al wisten. “*Crime is in today’s newspaper, not because it contradicts the beliefs readers had yesterday, but because readers seek opportunities to shape up moral attitudes they will have to use today.*” (KATZ, 1987: 70).

Dat punt lijkt in het Digitale Panopticon algemener geworden – het meeste nieuws is nu uit op één of andere vorm van *moral outrage* – en persoonlijker, de eerdergenoemde ideologie van intimiteit maakt dat we die *outrage* als een persoonlijk affront ervaren. Het is alsof we er *zelf* de dupe van zijn. Hierbij speelt ook mee dat de verspreiding van dergelijke verhalen in het tijdperk van de sociale media niet langer plaatsheeft van een centraal punt naar een groot aantal ontvangers, maar als samenvallende zenders/ontvangers in netwerken. Het disciplinerende van het Digitale Panopticon is dan niet alleen dat het niks vergeet, maar dat willekeurige gebeurtenissen uit dat peilloze geheugen kunnen worden opgediept en veroordeeld. En dat opdiepen en veroordelen kan min of meer willekeurig gebeuren door Jan en alleman. We worden immers niet alleen allen in de gaten gehouden, we zijn zelf ook potentieel de bespieders. Zoals CAMPBELL en MANNING (2018) met hun *victimhood culture* signaleren, kan elk van die bespieders aan gedrag of tekst affront nemen en vervolgens de lont in het vat worden voor een hetze tegen een andere deelnemer aan het Digitale Panopticon. Dat dit het soort proces van slachtofferschap naar daderschap is, dat al in NIETZSCHE’s *Genealogie van de Moraal* (1887/ 1967) werd beschreven, doet niets af aan de actualiteit ervan.

Dit is niet bedoeld om mee te huilen met de wolven in het bos over de omvang van (de gevaren van) *cancel culture*, noch bedoeld om de impact van microagressies te relativeren. Zie bijvoorbeeld recent FREEMAN en STEWART (2020) voor een goede analyse hiervan. Maar HAN illustreert wel dat het centraal stellen van persoonlijke emoties – naast de bovengenoemde *outrage*/woede, ook bijvoorbeeld angst of verdriet – hierin zeer problematisch is. De door hem gesignaleerde emotionalisering van onze maatschappij houdt voor hem een verarming van ons gevoelsleven in. Dat is iets wat hij nadrukkelijk ook op het bord van de sociale wetenschap legt. “*All of a sudden, the human being no longer counts as an animal rationale; instead, man is a creature of sentiment... Scientific emotion-researchers are clearly*

not reflecting much on their own activities... Worse still, utter conceptual confusion prevails. 'Emotion', 'feeling' and 'affect' seem interchangeable for many researchers." (HAN, 2017: 38). Maar bijvoorbeeld gevoelens van verbinding, vervreemding, (on)werkelijkheid en temporaliteit laten zich niet in emotionele schema's vatten. Dit zijn ook niet zozeer reacties op gebeurtenissen, maar de *feelings of being* (RATCLIFFE, 2008) waarmee de wereld überhaupt te ervaren is.

Het platslaan van de menselijke gevoelservaring in emoties ontnemt het zicht op wezenlijke delen van de slachtofferervaring (PEMBERTON & LETSCHERT, 2021), waarin juist die gevoelens van verbinding, vervreemding en van veranderingen in de ervaring van realiteit en tijd centraal staan. Het draagt ook bij aan de door HAN gesignaleerde versnelling en tegelijk stilstaan van de tijd. Het misverstand dat de impact van slachtofferschap op het gevoelsleven geheel in emoties te vatten is, geeft het ook een onmiddellijk en non-rationeel karakter mee. Slachtoffers kampen inderdaad met sterke en direct toegankelijke gevoelens van angst, woede en verdriet. Ze kennen echter daarnaast ook een lange fenomenologische zoektocht waarvan het startpunt door verkrachtingsslachtoffer Alice SEBOLD (1999: 27) als volgt werd omschreven: *"I was now on the other side of something they could not understand... I could not understand it myself."* Het gaat slachtoffers niet, of niet alleen, over de onmiddellijke emotionele reactie, de zin- en betekenisgeving van wat er is gebeurd kent een lange en beduidend ingewikkelder interactie tussen gevoel en cognities. Cruciaal hierin is het verhalende en temporele karakter van ons gevoelsleven. Zoals HAN zegt hebben dergelijke gevoelens *"... a different temporality than emotions. They admit duration."* (2017: 39) en *"have narrative length, or breadth."* (2017: 38).

De complexiteit van de ervaring van slachtofferschap geldt ook voor de reactie erop. Het straffen van de dader brengt alleen in formele zin de orde weer binnen handbereik: als we recht doen definiëren als een straffende reactie op het gedrag van de dader, en doen alsof de kous daarmee af is (zie WOLGAST, 1987). Maar een dergelijke redenering heeft louter pas bij vormen van slachtofferschap die de naam nauwelijks waard zijn. Er zal nagenoeg geen nabestaande van moord of slachtoffer van verkrachting aan te wijzen zijn die echt vindt dat de straf voor de dader de ervaring ongedaan heeft gemaakt. De mogelijkheden en onmogelijkheden die er zijn om het ervaren onrecht te keren, is slechts goed te volgen door kennisname van de idiosyncratische situatie van het slachtoffer. Tegelijk past een simpele sequentie van emotie naar beschuldiging naar straf en daarmee terug naar het equilibrium wel perfect in het Digitale Panopticon. Dat geldt overigens ook voor andere, positievere benaderingen, die een volledige passende reactie op slachtofferschap veinzen. De door HAN gesignaleerde versnelling en verplating van de tijd is ten eerste gebaat bij simpele, algoritmische formules. De straf voor de dader is in dit kader een voor de hand liggende, maar vormen van herstel, zoals een spijtbetuiging, kunnen ook deze rol vervullen. Een punt dat nota bene door wijlen Nils CHRISTIE (2013) goed verwoord is.

4. BESLUIT

Er is nog veel meer te zeggen over het werk van Byung-Chul HAN dan het korte bestek van dit redactioneel toelaat. In ieder geval hoop ik helder gemaakt te hebben dat in het Digitale Panopticon dat hij schetst, een interpretatie van slachtofferervaringen een belangrijke rol spelen. Dat geldt met name het risico dat anderen als slachtoffer reageren op woorden en daden uit een steeds verder verleden. Een rappe vlaag van *outrage*, gekoppeld aan een simpele veroordeling en een straf.

Er zit een dubbele ironie in dit Victimologisch Panopticon. In de eerste plaats is het gestoeld op een misverstand over de victimologische ervaring. Dat verzet zich namelijk juist *tegen* de verschraling van het gevoelsleven naar louter emoties en vraagt ons nadrukkelijk om tijd als cruciaal onderdeel van die ervaring te bezien; het verzet zich even zeer tegen simpele en generaliserende perspectieven op de reactie op slachtofferschap.

In de tweede plaats draagt de victimologie zelf bij aan dit misverstand. De zere vinger die HAN legt op de sociale wetenschap in het algemeen, geldt ook de victimologie in het bijzonder. Ook de schrijver van dit stuk heeft zich in het verleden schuldig gemaakt aan onderzoek waarin slachtoffers als een samenraapsel van angst- en woedegevoelens werden geportretteerd. Het werk van HAN is een duidelijke aansporing om hierin verandering te brengen. En dat geldt ook voor het werk van degenen aan wie zij analyses schatplichtig zijn. “Het verkrijgen van meer inzicht in de victimologische ervaring” zou daarmee ook een antwoord kunnen zijn op de titel van een recent boekje van Richard BERNSTEIN:

Why read Hannah Arendt now?

REFERENTIES

- BERNSTEIN, R. (2018). *Why read Hannah Arendt now?* Polity.
- BRIDLE, J. (2018). *The new dark age*. Verso.
- CAMPBELL, B., & MANNING, J. (2018). *The rise of victimhood culture. Microaggressions, safe spaces and the new culture wars*. Palgrave.
- CHRISTIE, N. (2013). Words on words. *Restorative Justice: An International Journal*, 1(1), 15-19.
- DAVIES, N. (2008). *Flat earth news*. Vintage.
- FREEMAN, L., & STEWART, H. (2020). Sticks and stones can break your bones and words can really hurt you. In L. FREEMAN & J. SCHROER (Eds.), *Microaggressions and philosophy*. Routledge.
- HAN, B. (2015). *The transparency society*. Stanford University Press.
- HAN, B. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and new technologies of power*. Verso.
- KATZ, J. (1987). What makes crime news. *Media, Culture & Society*, 9(1), 47-75.
- NIETZSCHE, F. (1887/1967). *On the Genealogy of Morals*. (vertaling R.J. HOLLINGDALE & W. KAUFMAN). Random House.
- PEMBERTON, A., & LETSCHERT, R.M. (2021). Victimology of atrocity crimes. In B. HOLA, H. NYSETH BREHM & M. WEERDESTELIJN (Eds.), *The Oxford Handbook of Atrocity Crimes*. Oxford University Press.
- RATCLIFFE, M. (2008). *Feelings of being, phenomenology, psychiatry and the sense of reality*. Oxford University Press
- SEBOLD, A. (1999). *Lucky*. Scribner.
- WOLGAST, E. (1987). *The grammar of justice*. Cornell University Press.
- ZUBOFF, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power*. Hachette.